

УДК 323.3:316:45:94(477)«17»

ВІКТОР ГОРОБЕЦЬ

доктор історичних наук, професор,
завідувач сектору соціальної історії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), victor_gor@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

ВІЙСЬКОВІ СЛУЖИТЕЛІ В ГЕТЬМАНЩИНІ: ГРУПИ, СТАТУС, СОЦІОПРОФЕСІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ*

***Анотація.** Досліджується один з елементів соціальної структури Української козацької держави, а саме спільнота військових служителів. **Метою роботи** є структурне вичленення цієї групи із загальної соціальної мозаїки Гетьманщини, диференціювання окремих її категорій у залежності від соціального походження служителів, їх підпорядкування, набору соціальних преференцій за службу, а також джерел її оплати. **Методологічну основу** становить принцип історизму в єдності всіх його компонентів, системності та науковості. Дослідження орієнтовано на залучення історично-порівняльного, історично-типологічного, історично-системного методів. Широке застосування отримали прийоми мікроісторичного аналізу. **Наукова новизна** полягає в тому, що це – перше в українській історіографії комплексне соціальне дослідження служительської корпорації Гетьманщини, в якому робиться спроба стратифікації цієї неоднорідної спільноти, встановлення кількісних показників, а також виявлення якісних статусних ознак окремих груп, що входили до неї. **Висновки** зводяться до кількох моментів. Установлено, що до складу служительської спільноти входили різноманітні категорії, які умовно можна розділити на служителів військових, ратушних, обозних майстрів, фіскальних і канцелярських, а також таких, що несли службу не на користь усього Війська Запорозького, а його окремих представників. За своїми функціональними обов'язками, соціальними статусними показниками й місцем в ієрархії козацького стану, а також джерелами матеріального забезпечення, під категорію саме військових служителів Гетьманщини підпадають артилерійські служителі – пушкарі й гармаші, та військові музики. Звернуто увагу на регіональні особливості статусних характеристик представників цієї соціальної групи, а також відмінності в їх кількісних показниках у різних полках. Досліджено проблему соціального авансу від входження до групи військових*

* Дослідження виконане за грантової підтримки Наукового товариства ім. Шевченка у США.

служителів, а також заторкнуто питання матеріальної винагороди за несення служби різними її категоріями.

Ключові слова: Гетьманщина, Військо Запорозьке, військові служителі, соціальна структура, локальні соціальні групи, пушкарі, гармати, військові музики.

Соціальна мозаїка ранньомодерної Європи, як уже зауважувалося в історіографії¹, рідко коли (а фактично ніколи) вписується у класичну схему трирівневого станового поділу суспільств, де панує чітке дотримання ієрархії великих, переважно соціально замкнених, груп/станів, об'єднаних зсередини усвідомленням власної корпоративної ідентичності, володінням певним престижем, пакетом соціальних зобов'язань, прав і привілеїв. Насправді ж реальна модель соціальної взаємодії завжди більш мозаїчна й багатомірною. У ній широко представлено більш-менш чисельні або ж зовсім малі соціальні та соціо професійні верстви, групи, які, попри свої розміри, володіють закріпленим чи то правом, чи традицією, специфічним набором привілеїв, обов'язків, які й формують їх унікальний соціальний статус – нехай і недостатньо розвинутий у порівнянні з класичними становими зразками, можливо, трохи суперечливий і не зовсім чітко артикульований, або ж такий, що поєднує характеристики різних соціальних спрямувань, дець привілейованих, а дець і тяглих станів. Реальне життя завжди складніше за його схематичне представлення.

Не стало винятком із цього загальноєвропейського правила й соціальне облаштування Гетьманщини, яке успадкувало немало з традицій державного життя Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, а, крім того, виробило певні власні соціальні новотвори, що втілювалися в існуванні цілого ряду унікальних соціальних і соціо професійних груп. Для того, аби уявити повною мірою, якою була насправді модель соціальної взаємодії Війська Запорозького, необхідно дослідити окремі фрагменти цієї багатопланової соціальної мозаїки. Що являли собою малі за кількістю й суспільним значенням соціальні групи? Наскільки чисельними вони були? Якими – універсальними чи унікальними – стали соціальні моделі в різних полках козацької держави?

Чи не найбільш успішно на сьогодні, передовсім завдяки працям І.Кривошеї, а також відомим попередникам цієї дослідниці, вивчено групи неурядової старшини Війська Запорозького². Чимало уваги приділено й різним старшинським

¹ Див.: Горобець В.М. Структура врядування та соціальне дисциплінування в південних полках Гетьманату (за матеріалами ревізій Полтавського полку 1719, 1721 і 1732 рр.) // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.49–67; Його ж. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.8. – К., 2008. – С.184–201.

² Див.: Окінішечич Л. Значення військового товариства в Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.СLVII. – Мюнхен, 1948. – 223 с.; Кривошея І.І. Значення товариства Ніжинського полку на початку 40-х рр. XVIII ст.: два нових списки товариства // Наукові записки: Збірник праць молодих учених та аспірантів. – Кн.1. – Т.19. – К., 2009. – С.271–283; Її ж. Військове товариство Гетьманщини у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2010. – №2/3. – С.124–136; Її ж. Неурядова старшина Полтавського полку в другій половині XVII – першій третині XVIII ст. // Гілея: Науковий вісник: Зб. наук. праць. – Вип.52. – К., 2011. – С.216–235; Її ж. Присяги російським царям XVII–XVIII ст. як джерело історії неурядової старшини Гетьманщини // Сіверянський літопис. – 2011. – №4. – С.17–26; Її ж. Неурядова старшина Миргородського полку XVII – першій третині XVIII ст. //

групам – полковникам, генеральним старшинам³. Натомість об'єктом пропонованої студії стала соціально неоднорідна група військових служителів.

Інститут військових служителів (або слуг) у Війську Запорозькому, можна зі впевненістю стверджувати, існував від самих початків організаційного становлення соціовійськової структури козацтва. Така впевненість ґрунтується на двох передумовах. Насамперед на усвідомленні того незаперечного факту, що козацтво як соціальне явище зароджувалось і розвивалося не ізольовано від навколишнього світу, а в тісному генетичному зв'язку з темпорально співзвучними йому аналогічними формаціями ранньомодерної Європи, передовсім тісно контактуючи з відповідними аналогами Речі Посполитої й Османської імперії та її кримського васала. Організаційні ж засади функціонування, скажімо, коронного війська передбачали існування вельми розгалуженої мережі військової челяді. Так, наприклад, Йоахим Єрлич, описуючи виступ польного гетьмана Єжи Любомирського з Луцька в похід на Ляховичі в 1660 р., зауважував, що реґиментар мав під своєю булавою 20 тис. вершників, 10 тис. піхотинців, «окрім чисельної челяді й охотників, кількість якої обраховували в 40 або навіть більше тисяч»⁴. Або ж восени 1689 р., коли коронні війська брали в облогу Кам'янець-Подільський, на 18 тис. жовнірів припадало аж 30 тис. «челяді обозної»⁵. Аналогічно й в організаційній структурі іншого сусіда Війська Запорозького – Кримського Юрту – значну частину учасників походу становили не вояки, які безпосередньо брали участь у бойових діях, а різні «казандзі» («дідці, утриманці»⁶), задіяні в обслуговуванні. Так, згідно з описом брацлавського хорунжого Стефана Хмелецького, у таборі кримсько-ногайського війська під Білої Церквою в 1626 р. перебували близько 40 тис. вершників і приблизно така ж кількість «казандзів тобто мотлоху»⁷. Згідно з відомостями автора «Щоденника війни з Шереметом», під час осінньої кампанії 1660 р. на допомогу

Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова: Серія 6: Історичні науки. – Вип.9. – К., 2012. – С.86–100; *Її ж.* Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). – Т.1. – К., 2014; *Її ж.* Неурядова старшина Гетьманщини // Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. – Т.2. – К., 2018. – С.42–80 та ін.

³ *Горобець В.* Генеральна старшина Війська Запорозького // Український Гетьманат... – Т.1. – С.101–122; *Його ж.* Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни». – С.184–201; *Його ж.* Полковники Війська Запорозького: право вільної елекції в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій // Український Гетьманат... – Т.1. – С.123–160; *Його ж.* Малі соціальні групи козацького стану // Там само. – Т.2. – С.81–104; *Пришляк В.* Інститут гетьмана та вища козацька старшина в умовах політичних трансформацій першої половини XVIII ст. // Там само. – Т.1. – С.161–235; *Сокирко О.* Наймити в козацькому війську другої половини XVII – середини XVIII ст. (до постанови проблеми) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. – Т.14. – Х., 2011; *Його ж.* Жолдацькі формування в Гетьманщині 1669–1765 рр. // Український історичний журнал. – 2006. – №4. – С.64–77; *Його ж.* «Панове жовніри»: Формування й еволюція жовнірських громад у XVIII ст. // Соцдум. – Вип.8. – С.202 та ін.

⁴ [Jerlicz]. Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Т.2. – Warszawa, 1853. – С.51.

⁵ *Sikora R.* Zapomniana armia // W kręgu Hadziacza A.D. 1658: Od Historii do Literatury. – Kraków, 2008. – С.158. Загалом же Р.Сікора, зауважуючи значну питому вагу цього «забутого війська», пропонує для з'ясування чисельності обозних слуг використовувати нескладну математичну формулу: кількість наявних у поході кіннотників множити у два рази.

⁶ На думку Д.Вирського, походить від татарського «казанчі» – «котельник» (див.: *Вирський Д.* Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцького // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.159).

⁷ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.257.

коронним гетьманам під Чуднів прибули «40 тисяч шабель не рахуючи кошових людей»⁸. Стосовно ж призначення цих «кошових людей», А.Барсуков, описуючи Чуднівську кампанію, зауважував, що на них було покладено обов'язки випасання коней, оберігання здобичі й «узагалі служба при обози»⁹.

Окрім аргументів із царини історичної компаративістики, підтвердження висловленої впевненості знаходимо і в емпіричному матеріалі. Так, наприклад, третій пункт інструкції Війська Запорозького послам до польного гетьмана Станіслава Конецпольського від 27 червня 1626 р. називався «Про слуг гарматних, про пушкарів»¹⁰. Дослідник історії козацького війська та військової майстерності І.Стороженко, ґрунтуючись на аналізі як січових реєстрів, так і спогадів запорожців, також висловлював тверде переконання щодо існування бойового й допоміжного складу козаків куреня Війська Запорозького Низового. При цьому в реєстри останні не вносилися, «оскільки для бойових дій не залучалися, а використовувались [...] під час походів – для виконання допоміжних військових функцій (іздові, конюхи, ковалі, зброярі і т. ін.)»¹¹.

Але повернімося до реалій Української козацької держави середини XVII–XVIII ст., і передовсім спробуємо з'ясувати, які соціальні групи населення Гетьманщини інституційно підпадали під визначення військових служителів та до яких категорій і страт вони відносилися.

За своїми кількісними показниками зазвичай найчисельнішою групою військових служителів були козаки, котрі забезпечували функціонування полкової артилерії – гармаші та пушкарі. Останні виділялися з-поміж решти військових слуг Війська Запорозького й своїм значенням. Наприклад, восени 1664 р. гетьман Павло Тетеря, формулюючи вимоги на вальний сейм Речі Посполитої, серед іншого наполягав на дозволі мати під своєю командою 300 вояків – «вибраних людей, гетьману і старшині відданих, зичливих королю, яких ніколи від армати не віддаляти і тримати в повній кількості [...] в особливому респекті гетьмана і старшини», у числі котрих і «пушкарі, армаші [...] повинні постійно бути при арматі»¹². Певен, що така пильна увага українського гетьмана до артилерії Війська Запорозького та її обслуги аж ніяк не здивувала керівництво Речі Посполитої. Адже як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському королівська й великокнязівська влади здавна неабияк опікувалися цією цариною¹³.

⁸ [Grabowski A.] Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. – Т.1. – Kraków, 1845. – S.144.

⁹ Барсуков А. Род Шереметьевых. – Кн.5. – Санкт-Петербург, 1888. – С.312.

¹⁰ Жерела до історії України-Руси. – Т.VIII. – Л., 1908. – С.296; Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги. – К., 2016. – С.298.

¹¹ Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Кн.1: Воєнні дії 1648–1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – С.24–25.

¹² Biblioteka Czartoryjskich w Krakowie. – Dział rękopisów. – 402. – №22. – S.562–563; Горобець В. Козацький Гетьманат у соціополітичній структурі Речі Посполитої: проект устроевої моделі гетьмана Павла Тетері з року 1664 // Молода нація. – К., 2000. – С.40–61; Його ж. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.435; Крикун М. Між війною і радою: Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII ст. – К., 2006. – С.115.

¹³ Зокрема польським і литовським дослідникам відомі артикули короля Сигізмунда Августа щодо пушкарів, датовані ще 3 серпня 1557 р. (див. Krola Zygmunta Augusta artykuly

Отож, поза всяким сумнівом, до числа військових служителів Гетьманщини варто включити генетично пов'язані ще з устроєм Запорозької Січі соціо професійні групи, які, що особливо важливо, були безпосередньо залученими до військової справи, зокрема до обслуговування артилерії – гармашів («армашів») і пушкарів. У документах XVII–XVIII ст. вони зазвичай об'єднуються визначенням «артилерійські служителі».

Так само безальтернативно виглядає включення до числа слуг Війська Запорозького різноманітних категорій військових музик – довбишів, трембачів, пищалок тощо. Поява соціальних груп артилерійських служителів, як і військових музик, була обумовлена потребою в належній організації козацтва, а у часи існування козацької державності їх структурна побудова набула завершених форм, функціональні показники суттєво розширилися (про що детальніше йтиметься нижче). При цьому за свою службу, крім певних соціальних преференцій, вони, як і згадані артилерійські служителі, отримували з Військового скарбу винагороду, а саме з фондів так званих «служительських сум» чи «служительських зборів»¹⁴.

Ще одна соціальна категорія, представників якої було задіяно в обслуговуванні військової артилерії та козацького обозу загалом (до того ж платню за свою службу нерідко вони отримували не лише зі «служительських сум» Військового скарбу, а й, що цікаво, у розмірах, зазвичай ідентичних платні пушкарів і гармашів¹⁵), складалася з ковалів, стельмахів, слюсарів, римарів. Щоправда, представники цих груп, на відміну від артилерійських служителів і військових музик, безпосередньо до бойових дій не залучалися, а використовувалися під час походів для виконання допоміжних функцій, і в козацьких «компутах» далеко не завжди значилися серед військових служителів. Більше того, вони загалом могли не належати до козацького товариства, а на службу Війська Запорозького рекрутуватися з числа поспільства або міщан. У фінансових звітах про отримання річної платні нерідко містилися приписки про них як про «майстерових»¹⁶. Вочевидь, саме таким і був їх статус у Війську Запорозькому. І саме в такому статусі – як обозних майстрів – їх варто включати до різношерстої соціальної групи служителів.

Важливу роль в обслуговуванні козацького обозу відігравали так звані палубничі, конюшені, стойники, фурмани, коновалі, стайничі або стадники, тобто слуги, зусиллями яких забезпечувалася реалізація логістичних

dla puszkarzy // Polskie ustawy. – S.74–78). Причому, на думку багатьох фахівців, існували й більш ранні нормативні акти, що регулювали цю сферу (див.: *Lopatecki K.* «Disciplina militaris» w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII w. – Białystok, 2012. – S.548; *Каляда В.В.* Артыкулы пушкарске 1557–1567 гг. як крыніцы вайсковага заканадаўства Вялікага Княства Літоўскага // *Леў Сапера (1557–1633 гг.) і яго час.* – Гродно, 2007. – С.184–186). А ось визначальним мотивом для видачі артикулів, як випливає з тексту документа, було прагнення утвердити привілейоване становище королівських пушкарів у Короні, аби вони – «вірні» та «мужні» – мали змогу, згідно з тими артикулами, давати собі раду (див.: *Krola Zygmunta Augusta artykuly dla puszkarzy.* – S.74).

¹⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.63. – Спр.16. – Арк.39–39 зв.; Ф.80. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.1–56; Ф.108. – Оп.2. – Спр.68. – Арк.1–40; Спр.97. – Арк.1–401.

¹⁵ Там само. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.39–39 зв.

¹⁶ Там само. – Арк.39.

завдань, що стояли перед козацьким військом. Зрозуміло, що аналоги цих слуг можна відшукати в будь-якій тогочасній армії Європи, де використовувалися як бойові, так і тяглові коні. Згідно зі своїми функціональними обов'язками (а вони передовсім доглядали коней і волів, обслуговували вози й так звані «палуби», що використовувалися для транспортування особливо великих вантажів) вони цілком підпадали під означення військових служителів. Грошове та натуральне утримання за службу їм не видавалося, натомість вони користувалися певним пакетом соціальних преференцій, які передовсім полягали у звільненні від так званих загальнонародних повинностей у мирний період і від прямої участі в бойових діях під час походів.

Не більше певності й у тому, чи доречно зараховувати до категорії класичних військових слуг привілейовані соціо професійні групи дозорців, шафарів, «індуктаторів», полкових комісарів та інших служителів, функціональні обов'язки котрих були пов'язані не з виконанням військових завдань, а винятково з фіскальною сферою. Зауважу, що за своїм соціальним статусом і складом отриманих привілеїв вони корелюються з категорією військових слуг, в офіційній документації гетьманських урядів на цілком законних підставах включаються в розряд «протчих служителей», котрим за виконання специфічних обов'язків було передбачено видачу «в рок денег, хліба и протчего»¹⁷. Утім при ратушах існували і свої власні «шафари» та «завідовці», котрі опікувалися міськими зборами й рекрутувалися з числа міського населення. За свою службу продовольство вони отримували також із ратуші¹⁸.

Близькими до служителів-фіскалів за своїм статусом і функціями були й ті служителі, які забезпечували справне функціонування полкових та сотенних канцелярій, судових установ – писарі, підписки, протоколісти тощо. Вступ на службу до військових і судових канцелярій Війська Запорозького навіть вихідців із міщан і посполитих забезпечував їм включення в козацькі компути. За службу їм належало платити також із Військового скарбу, причому саме зі «служительських сум». Утім ближче до середини XVIII ст. в офіційній документації писарів, підписків, протоколістів та їм подібних канцелярських служителів зазвичай означували як «чиновних людей» або «полкових чиновников»¹⁹.

Чимало питань викликає доцільність зарахування до військових служителів і різного роду сторожів, передовсім «польових», «полкових з листами посиляючися», але також і сторожів при полкових канцеляріях та секвестрах, сотенних, брамних тощо. З одного боку, за свою службу вони отримували платню зі «служительських» коштів, але соціальним походженням і місцем розташування в переписах та ревізіях полків заперечували належність до козацького товариства²⁰.

Аналогічна картина спостерігається й з так званими городничими, інститут яких у Великому князівстві Литовському відомий ще з XV ст., де вони опікувалися станом фортифікаційних споруд міст, їх пожежною безпекою,

¹⁷ Універсали Павла Полуботка (1722–1723). – К., 2008. – С.181.

¹⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.299.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.5, 11.

²⁰ Там само. – Ф.108. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.12 зв. – 14; Спр.592. – Арк.1–4; Ф.63. – Спр.16. – Арк.26.

завідували ключами від замків (через що подеколи іменувалися в документах ключниками) тощо²¹. За часів гетьманату згадки про городничих надibuємо в документах чи не всіх полкових і сотенних міст²² і, вочевидь, їхні службові обов'язки з плином часу не особливо змінилися. А в «Табелі перечневій...» від 1732 р., яка вперше в історії Гетьманщини уніфікувала розміри платні служителям у межах усіх полків, гетьман Данило Апостол називав їх, поряд зі сторожами й полковими музиками, тими служителями, «без которых [...] пробыт невозможно», та, відповідно, добивався включення їх у перелік посадових осіб, праця котрих оплачуватиметься також зі «служительських» коштів²³. Водночас, очевидно, що в тих реаліях городничі були відгалуженням міського ратушного управління, приписувалися до ратуш і звідти ж отримували за свою службу кошти (принаймні до реформи Д.Апостола 1732 р.).

Так само при ратушах несли службу й осавульчики, котрі насамперед мали допомагати городовому отаманові наглядати за порядком у місті, виконували різні кур'єрські доручення. Вочевидь, певним регіональним аналогом осавульчиків виступали «гайдуки ратушні». В окремих сотнях Гетьманщини згадувалися й такі служителі, як «соцькі», в інших – «сотничек ратушний», котрі за спеціальну плату чи навіть без неї, а лише за «свободу домов своих», виконували доручення ратушної влади²⁴. А крім того, при ратушах існував відомий із попередніх часів інститут возних, задіяних в організації судочинства. Ратушним господарством опікувався інший служитель – «господар ратушний». Згадуються в документах і такі категорії міських служителів, як ключники (відали господарством ратуші), десятники (виконували функції, близькі до осавульських) та й прості «слуги ратушні». У ратушах окремих міст до категорії служителів входили телі, рибалки, стадники, «дзеґармістри» (доглядачі годинників на ратушах)²⁵.

Не викликає запитань і доцільність залишення поза соціальним полем військових служителів таких категорій козацтва, як стрільці, вовкогони, дворяни, курінчики, котрі, з одного боку, хоч і входили до козацького товариства та володіли специфічними привілейованими статусами, будучи виведеними з числа сотенних козаків, проте, з іншого боку, жодним чином не підпадають під статусні означення військових слуг саме Війська Запорозького, адже їхні службові обов'язки зосереджувалися навколо завдань охорони, супроводу й життєзабезпечення окремих старшин чи безурядових знатних військових

²¹ Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego / Oprac. E.Janas, W.Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S.8.

²² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.294–295.

²³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.VIII. – Спр.232. – Арк.270 зв.; Научно-исторический архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далі – Архив СПбИИ РАН). – Колл.150. – Ед.хр.П/21. – Л.7. Принагідно висловлюю вдячність В.Пришляку за надану можливість ознайомитись із фотокопією цього джерела. Про сам документ див.: Пришляк В.В. Украинское гетманство в годы правления Даниила Апостола: обзор архивных коллекций документов и материалов Санкт-Петербурга // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Петербургские славянские и балканские исследования. – Вып.2 (14). – Июль – Декабрь. – Санкт-Петербург, 2013. – С.137–154.

²⁴ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.294–296.

²⁵ Там само. – С.296–299.

товаришів. Тож ці соціальні групи варто трактувати як військову челядь саме приватних осіб, а не всього Війська Запорозького²⁶.

Нерідко в документах фіскального характеру надibuємо на згадки і про «дворових служителів», котрі також звільнялися від «дачі» зборів. Із контексту таких матеріалів стає зрозуміло, що вони несли свою службу так само на користь приватних осіб в їхніх «жилих дворах». До числа подібних «дворових служителів» зараховували писарів, візників, кухарів, кравців, ковалів, теслярів, шевців тощо²⁷.

Отож якщо вести мову винятково про тих служителів у Гетьманщині, котрих по праву можна класифікувати саме як військових, відкинувши ратушних, приватних, «майстерових», обозну прислугу, «чиновних людей» і подібних їм «протчих служителів», які не були залучені до військової справи, то до їх числа варто насамперед віднести гармашів, пушкарів і військових музик, котрі за своїми статусними показниками й місцем згадувань у компутах і переписах являли собою верхню страту групи служителів, дещо вивисуючись над палубничими, конюшеними, стойниками, фурманами, коновалами, стайничими (стадниками), слюсарями, римарями тощо²⁸, були задіяні у військовій справі та, що не менш важливо, несли службу всьому Війську Запорозькому, а не окремим його старшинам чи гетьманові²⁹. Саме ці категорії служителів і стануть предметом цього дослідження.

Українська козацька держава, як уже зауважувалося вище, успадкувавши на етапі свого становлення чимало традицій суспільної організації та соціальних і політичних інститутів як від Запорозької Січі, так і від Речі Посполитої, у ході свого подальшого розвитку внесла до них чимало новацій, пристосувавши їх до актуальних вимог³⁰. Певні зміни сталися й у структурних і статусних показниках військових слуг. У процесі розбудови козацької державності дещо змінилася номенклатура групи, її окремі представники здобули цілий ряд привілеїв, набули нового статусу чи загалом увійшли до інших соціальних страт. Чи не найбільш показовий у цьому сенсі – приклад змін, що сталися у трактуванні самим Військом Запорозьким номенклатури соціальної групи військових слуг. Так, наприклад, в інструкції послам до польного гетьмана С.Конецпольського Іванові Зборовському, Грицькові Лихопою, Кіндратові Жукову від 27 червня 1626 р., обґрунтовуючи доречність збільшення плати військовому писареві, указувалося, що той «над іншими

²⁶ Про окремі категорії цих привілейованих груп несотенного козацтва див.: *Горобець В.* Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціянти», «дворяни». – С.184–201.

²⁷ ЦДІАК України. – Ф.80. – Оп.2. – Спр.311. – Арк.1–9.

²⁸ Див.: Там само. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.1, 20, 26, 29, 39–39 зв., 47 та ін.

²⁹ Про цю категорію військових слуг див.: *Горобець В.* Військові служителі Гетьманату «другої шеренги»: палубничі, конюхи, коновали, фурмани, стадники, циркульники та інші // Соціум. – Вип.14/15. – К., 2019.

³⁰ Див.: *Горобець В.* Влада та соціум Гетьманату: Дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009.

всіма *слугами військовими* (курсив мій – *В.Г.*) запорозькими»³¹. Зрозуміло, що в пізніші часи військовий писар уже не входив до групи військових слуг, а став повноправним членом корпорації генеральних старшин. При цьому писарі нижчих рангів – полкові й сотенні – попри свою належність, відповідно, до полкової та сотенної старшини, грошову плату за службу в «писарському званні», як уже зауважувалося, отримували саме зі «служителських денег»³².

У сенсі ж визначення місця тієї чи іншої соціальної або соціо професійної групи у загальній службовій ієрархії Війська Запорозького доволі показове вже саме місце розташування в переписах. Категорії артилерійських служителів і військових музик у полкових компутах переважно фіксувалися або слідом за бунчуковими та значковими товаришами, або відразу за соціально престижною категорією кінних козаків полкових сотень. Так, наприклад, у переписних книгах Полтавського полку від 1721 р. категорію військових слуг було записано слідом за кінними козаками Полтавської сотні³³, у «Відані полкового города Полтави...» за 1732 р. – відразу за бунчуковими товаришами і знатними вдовами бунчуковими³⁴. У переписних книгах Миргородського полку 1723 р. представників цієї соціальної групи козацтва вписано відразу після сотенної старшини Миргородської полкової сотні³⁵. А ось у присяжних списках Стародубського полку від 1718 р. частину військових слуг – музик військових, гармашів полкової артилерії – вписано відразу після полкової старшини і значкових товаришів та перед бунчуковими товаришами³⁶, а тих, що мешкали не у Стародубі, а у Мглинській сотні, записано вже після сотенних козаків Мглина, перед тамтешніми цеховиками³⁷.

Зазвичай уже сам порядок розміщення тих чи інших соціальних груп у переписних книгах полків був свідченням певного соціального статусу і престижу, а отже й володіння учасниками групи певним набором соціальних привілеїв. Утім у нашому випадку розташування зазначеної спільноти в переписних книгах слідом за привілейованими групами безурядової старшини було не стільки свідченням її надто високого місця у соціальній ієрархії полку, скільки маркуванням сфери несення ними військової служби та адресату їхньої підпорядкованості – полкової старшини. Водночас виокремлення військових слуг із маси тяглового й пішого товариства все ж вказувало на певний соціальний аванс – звільнення від виконання повинностей на користь Військового скарбу, а отже певну соціальну престижність від входження до цієї групи.

³¹ Принаймні саме таким чином відчитав відповідний пункт інструкції К.Лопатецький, опрацьовуючи документ із копії Бібліотеки Рачинських (див.: *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.273). Натомість укладачі археографічного збірника, слідом за впорядниками «Жерел до історії України-Руси», подали зазначений фрагмент як «заслуги писаря військового, котрий над інші всякі заслуги військові лабуе і на якому тягар головний полягає» (див.: *Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги.* – К., 2016. – С.298).

³² Див.: ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.15, 20, 48 та ін.

³³ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54481. – Арк.3 зв. – 4.

³⁴ Там само. – Спр.54335. – Арк.1 зв.

³⁵ Там само. – Спр.54479. – Арк.6 зв. – 7.

³⁶ Присяга Стародубського полку 1718 р. / Упор. І.Ситий, С.Горобець. – Чернівці, 2017. – С.92–95.

³⁷ Там само. – С.95, 188.

Важливо також звернути увагу на той факт, що роль артилерії Війська Запорозького була помітна не лише у час воєнних протистоянь – не менш затребуваною вона була й у мирний період передовсім як уособлення лицарської потуги та слави, атрибут влади, певний елемент процесу легітимізації важливих політичних рішень. Зокрема, як слушно акцентує дослідник історії козацької артилерії О.Сокирко, серед українських козаків уже від XVI ст., подібно до інших армій Європи, особливо шанувались і мали неабияке символічне значення гармати жалувані, що несли на собі герби суверенів, а також трофейні, котрі особливим чином засвідчували бойову звитяжність³⁸. Промовистим підтвердженням цій тезі служить хоч би звернення Війська Запорозького за гетьманування Павла Тетері до короля та сейму від 1666 р. з приводу повернення відібраних у козаків перед тим коронними жовнірами гармат: «Усі клейноди, гармати й скарби, протягом багатьох років криво набуті як антецесорами нашими, так і нами самими [...] аби ласкою й добротою батьківською були нам, Війську вірному Запорозькому, усі привернені й віддані, з чого б могли ми тішитися не лише зараз, але й по тому»³⁹.

Стосовно ж використання військової артилерії в мирний час, то згадки про такі випадки надібуємо в найрізноманітніших варіаціях. Зокрема артилерійські залпи були важливим атрибутом легітимності під час виборів на гетьманство. Так, при обранні Д.Апостола 1 жовтня 1727 р. «пополуночи в седмом часу сигнал ис трех пушек показан», який і закликав козаків, старшин, представників вищого православного духівництва на раду⁴⁰. У той момент, коли вповноважений представник імператора Петра II передавав новообраному регіментареві гетьманську булаву та інші клейноди (як описується в офіційному звіті імператорського посланця), «была пальба из мартиров, как около того места стояли, а из города из пушек»⁴¹. Аналогічно змальовував цей епізод і присутній на раді бунчуковий товариш Яків Маркович: коли Д.Апостол прийняв гетьманські клейноди, «тогда стрелба учинилась во всѣх полках и от полку солдат, которіи тут же на другой сторонѣ площадѣ стоял, и с пушек по роскатах»⁴². По завершенні врочистого богослужіння та після складання гетьманом присяги, за інформацією Я.Марковича, Д.Апостол виступив із промовою, завершення якої відбувалося «при стрелбѣ пушечной». І навіть святковий банкет, на якому «гетман с минѣстром и архиереями и всѣми [...] кушали» проходив «при стрелбѣ пушечной». Більше того, триденне відзначення у Глухові гетьманського обрання також супроводжувалось артилерійськими салютами⁴³.

Аналогічно й описи процедури обрання на полковництво рясніли згадками про активне використання полкової артилерії: «была одиножды изъ 9 пушекъ

³⁸ Сокирко О. Артилерія козацької держави: створення, розвиток, внутрішня організація (1648–1781 рр.) // Український історичний журнал. – 2012. – №4. – С.35.

³⁹ Цит. за: Крикун М. Між війною і радою... – С.219, 221, 242.

⁴⁰ Окнишевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині XVII–XVIII ст. // Праці Комісії для вивчення історії західноруського та українського права. – Вип.6. – К., 1929. – Додаток №12. – С.175.

⁴¹ Там само. – С.176.

⁴² Маркович Я.А. Дневник генерального подскарбья Якова Марковича (1717–1767 гг.). – Ч.ІІ: 1726–1729 гг. / Под ред. А.М.Лазаревского. – К., 1895. – С.179.

⁴³ Там же.

пальба» – як сигнал про обрання на уряд; «трократна изъ пушокъ палба» – під час подячної служби Божої; «гуляли долго вночь [...] и при пушечной палбі»; урочистості завершилися святковим бенкетом у новообраного полковника при «многократной зъ мартировъ и мелкого ружья палбі». Ще більш гучно проходили врочистості, пов'язані з імператорським домом. Наприклад, проголошення офіційного спадкоємця трону 17 жовтня 1742 р. у Глухові відбувалося «при трекратной изъ 51 пушки и гварнізонного глуховского полку біглымъ огнемъ палбі». «Праздновано рожденіе ея імператорскаго величества» 28 січня 1732 р. так само «зъ пушечною стрілкою». Урочистості з нагоди чергової річниці Полтавської битви 27 червня 1742 р. включали у себе «службу Божу и молебствія, бывшего зъ пушечною палбою изъ 21 штуки». Не обходилося без артилерійських салютів навіть під час Різдва, Нового року, Великодня та інших церковно-релігійних свят. Зокрема стародубський полковий суддя Микола Ханенка занотував, що при святкуванні Йордану у Стародубі 6 січня 1732 р. «по службахъ была процессія на ріку и по одправленномъ водосвятіи, палено зъ 7 пушекъ»⁴⁴. Вельми показова у цьому сенсі й публікація Петербурзької академією наук 17 лютого 1740 р. спеціального «Изображения», де містився детальний опис феєрверка «при отправлении всенароднаго торжества [...] о благополучно заключенном [...] мире» з Османською імперією⁴⁵, який і мав бути взірцем для влади на місцях при організації подібного роду врочистостей.

Зважаючи на таку активну задіяність військової артилерії в публічному житті гетьманської столиці та полкових центрів, необхідно було мати й відповідне кадрове забезпечення. Стосовно кількісних показників, то у списках козацького товариства з присяги Миргородського полку 1718 р. надібуємо на згадку про окремих спільний курінь «армашов и пушкарров войскових» у складі 17 осіб⁴⁶. Перепис того ж полку 1723 р. фіксував наявність 4 пушкарів та 11 гармашів⁴⁷. У Полтавському полку в 1720-х рр. таких осіб було загалом 10, у середині 1730-х рр. – уже 14, а ось на початку 1750-х рр. – 19. Ревізії 1722–1723 рр. свідчать, що у цей час у Чернігівському полку було 4 пушкарів і 9 гармашів, у Миргородському – 4 пушкарів та 7 гармашів, у Гадяцькому – по 4 пушкарів і гармашів, а у Прилуцькому – лише 3 пушкарів та 4 гармашів. Згідно з відомостями 1736 р., у Ніжинському полку було по 6 пушкарів і гармашів⁴⁸. Так само й у Чернігівському полку кілька років перед тим, під час присяги 1732 р., згадано 12 полкових пушкарів⁴⁹, під якими, вочевидь, розумілись як пушкарі, так і гармаші. Цікаво, що Чернігівський полк, виступаючи в 1738 р. в похід у ході російсько-турецької війни, узяв із собою лише три півторафунтових гармати, якими вже опікувалися 17 «служителів»⁵⁰.

⁴⁴ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка (1727–1753). – К., 1884. – С.123.

⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – №85. – Арк.1–2 зв.

⁴⁶ Присяга Миргородського полку 1718 р. / Опрац. Д.Вирський, Р.Москаленко. – К., 2012. – С.37–38.

⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54479. – Арк.6 зв.

⁴⁸ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434.

⁴⁹ Именная роспись Черниговского полка 1732 г. – Х., 2010. – С.42.

⁵⁰ Модзалевский В.Л. Судьба малороссийских пушкарей // Труды Черниговской губернской учёной архивной комиссии. – Вып.11. – Чернигов, 1915. – С.16.

Щоправда, у числі цих військових слуг (із великою долею вірогідності можна стверджувати) крім гармашів і пушкарів мали бути й інші служителі, які традиційно перебували при артилерії, а саме конюхи, палубничі тощо. А ось згідно з фінансово-обліковими книгами Київського полку, у середині 1740-х рр. до складу полкової артилерії «яко служителі» входили осавул, хорунжий, по 5 пушкарів та «армашів»⁵¹.

Показово, що в 1763 р. кількість артилерійських військових служителів у Стародубському полку було доведено до 20 осіб – по 10 пушкарів і гармашів⁵². Облікові дані цього полку початку 1760-х рр. із певною долею вірогідності можна екстраполювати й на інші полки – як свідчення відповідної тенденції не лише щодо впорядкування гетьманом Кирилом Розумовським справ генеральної військової артилерії⁵³, а й збільшення кількості військових служителів. Адже, згідно з матеріалами присяжних листів 1718 р., на той час у Стародубському полку налічувалося лише 5 пушкарів і 4 гармашів⁵⁴. Для того, аби зрозуміти, мало це чи багато, зауважимо для порівняння, що штат генеральної військової артилерії в 1729–1734 рр. включав 10 пушкарів і 20 гармашів, а в 1738 р. – 12 пушкарів і 14 гармашів⁵⁵.

Говорячи про числові показники військово-служилої групи, помічаємо, що здебільшого кількість гармашів у полках була вдвічі більшою, аніж пушкарів. Утім в окремих випадках ці категорії приблизно зрівнювалися. Стосовно ж функціональних особливостей несення служби, то, як зауважує О. Сокирко, різні номінативи, під якими ці військові служителі козацької артилерії фігурували в документах другої половини XVII – упродовж XVIII ст., указували на певні відмінності в їх спеціалізації, однак у джерелах вони не конкретизувалися⁵⁶.

Натомість документи засвідчують показову різницю в розмірах жалування, котре в пушкарів зазвичай було вищим. Так, на початку 1720-х рр. у Чернігівському полку останні отримували по 50 зол., а гармаші – по 35, у Гадяцькому, відповідно, по 3 руб. (близько 15 зол.) і 2 руб. (до 10 зол.). І лише пушкарі та гармаші Ніжинського полку в 1732 р., як і Прилуцького в 1747 р., одержували нарівно – по 5 руб.⁵⁷

Стосовно ж розбіжностей у функціональних обов'язках пушкарів і гармашів, то у джерелах їх у достатній мірі не опредметнено. І у цьому контексті особливо цінною виглядає інформація, почерпнута з угоди, укладеної 8 квітня 1729 р. гетьманом Д. Апостолом із відставним поручиком російської армії Василем Гавшичем стосовно служби останнього префектом при генеральній військовій артилерії. Серед комплексу зобов'язань «по содержанию всей артилерии, то есть арматы и протчие до пироболы или пушечной стрельбы

⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.16. – Арк.50–50 зв.

⁵² Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434.

⁵³ Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С.39.

⁵⁴ Присяга Стародубського полку 1718 р. – С.95, 188.

⁵⁵ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.434.

⁵⁶ Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С.47.

⁵⁷ Гадяцкая полковая канцелярия 40-х годов XVIII в., её состав и содержание // Киевская старина. – 1887. – №8. – С.782; Модзалевский В.Л. Судьба малороссийских пушкарей. – С.13; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.436–437; Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С.47.

належачіе инструмента», значилося також те, що проливає світло на функціональні обов'язки козацьких артилеристів, зокрема пушкарів: «Пушкарей обучати як с пушек стрелять до належитих целей и штурмовать и щире показивать пропорцію, за сколько сажень может куля досягнути и яким образом каждому з них пушку свою исправлять, чинить, выгашувать и протчая, також де и картечи делать»⁵⁸.

Отже загалом варто погодитись із припущенням О.Сокирка, що менше оплачувані, але чисельніші гармати були аналогом західноєвропейських канонірів, тобто артилерійських рядових, котрі виконували допоміжну роботу – викочували гармати на позиції, установлювали їх та розвертали, охолоджували і прочищали стволи після пострілів, доглядали гарматні фури, ящики тощо. Натомість пушкарі, чий фах цінувався вище, виступали аналогом бомбардирів – рядових підвищеної кваліфікації, котрі вміли заряджати гармату, націлювати її, а також споряджати різні види артилерійських боеприпасів – картеч, бомби, гранати тощо⁵⁹. Щоправда, як впливає з процитованого вище документа, пушкарі також повинні були вміти «пушку свою исправлять, чинить, выгашувать и протчая». Тобто стверджувати, що пушкарі зосереджувалися винятково на бойовій підготовці й, відповідно, цілковито звільнялися від обслуговування гармат, підстав усе ж немає.

У складі куреня «армашов и пушкаров войскових» надibuємо на згадки і про окремого «отамана армашов и пушкаров войскових» («атамана полковой артилерії», «отамана артилерійських служителів»), і про «хорунжого куреня гармашів», і про «артилерійських служителів», і про, власне, «армашов» і «пушкаров»⁶⁰. Зважаючи на службову ієрархію, зазвичай отаманом полкової артилерії призначали найбільш досвідченого гармаша⁶¹, що, однак, не позначалося на розмірах платні, яку він отримував.

Військові служителі полкових артилерій, як і їхні колеги з генеральної артилерії в межах Гетьманщини, творили упривілейовані корпорації, окремність становища яких базувалася на належності до полкової юрисдикції та соціально-економічних пільгах, найважливішими з яких було звільнення від інших видів військової служби, окрім артилерійської, від сплати загальних і місцевих податків, зборів, а також від виконання різного роду «роботизн». Згаданий перелік привілеїв, як припускає О.Сокирко, «складався протягом останньої чверті XVII ст., оформлюючись прецедентним правом для окремих служителів і компактних громад»⁶², і, вочевидь, саме таким чином можна означити хронологічні межі оформлення статусних характеристик «армашов» та «пушкаров» полкового рівня.

Говорячи про витoki процесу упривілеювання артилерійських служителів, варто насамперед звернути погляд на досвід Речі Посполитої, у межах якої королівська влада вже з середини 1550-х рр. застерегла за ними

⁵⁸ IP НБУВ. – Ф. VIII. – №1463. – Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С. 47.

⁶⁰ ЦДІАК України. – Ф. 63. – Спр. 21. – Арк. 1–2; Присяга Миргородського полку 1718 р. – С. 43–44; Присяга Стародубського полку 1718 р. – С. 95.

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 63. – Спр. 16. – Арк. 20, 50–50 зв.; Спр. 21. – Арк. 1–2.

⁶² Сокирко О. Артилерія козацької держави... – С. 48.

особливий статус⁶³. Не менше уваги було приділено цьому питанню й у наступні роки, коли, завдячуючи правовим ініціативам монархів, життя пушкарів упорядковувалося за зразком цехової міської організації – зі власною адміністрацією, інститутами соціальної опіки на випадок хвороб, каліцтв, старості тощо⁶⁴. Вельми показовий у цьому контексті той факт, що в 1567 р. пушкарі навіть добилися для себе привілею, за яким вони вилучалися з-під гетьманського суду⁶⁵. Надалі зусилля королівської влади щодо вноормування життя артилерійських служителів було скеровано на посилення дисципліни, підвищення професійних навичок, вибудову чіткої ієрархії в управлінській ланці. Особливо плідними у цьому контексті виявилися результати реформи Владислава IV 1633–1634 рр., що базувалася на передових досягненнях європейської військової науки, зокрема досвіді функціонування артилерії в німецьких державах⁶⁶. Останнє, до слова, справило визначальний вплив і на реформування артилерійської справи в Московії, що мало місце в 1620-х рр.⁶⁷

Але повернімось до українських реалій. Територіально спільноти артилерійських служителів зазвичай розміщувалися в полкових адміністративних центрах. Утім у стародубських присяжних списках 1718 р. «гармаши артилерії полкової» записані у складі товариства полкового центру, де бачимо отамана, хорунжого й лише 2 гармашів (усі вони, читаємо в ремарці до списку, «жителі стародубовские»), а ось пушкарів приписано до Мглинської сотні (в її списку надibuємо згадку про отамана та 4 пушкарів)⁶⁸.

Щодо уточнення соціального статусу гармашів доволі цікавою виглядає інформація, уміщена в матеріалах ревізії Лубенського полку 1766 р., де в опису дворів мешканців полкового центру міститься зауваження, що лубенський полковий гармаш Роман Рубан має одночасно «ремесло ковальское»⁶⁹.

Зі службою при полковій артилерії тісно пов'язувалось існування й такої служилої категорії, як військові музики. Останні, як і групи пушкарів та гармашів, не були козацьким соціальним новотвором, а цілком уклалися в європейську практику, де музикантів активно використовували у процесі комунікування правителів зі своїми підданими (переказування владних розпоряджень, інформування про скликання військового кола, залученість

⁶³ Krola Zygmunta Augusta artykuly dla puzkarzy // *Polskie ustawy*. – S.74–78; *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.548; *Каляда В.В.* Артыкулы пушкарске 1557–1567 гг. як крыніцы вайсковага заканадаўства Вяылікага Княства Літоўскага. – С.184–186.

⁶⁴ *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.549.

⁶⁵ *Ibid.* – S.552.

⁶⁶ Krola Wladyslawa IV artykuly dla artylerii // *Polskie ustawy*. – S.225–233; *Lopatecki K.* «Disciplina militaris»... – S.580–584.

⁶⁷ *Пенской В.В.* Попытка военных реформ в России начала XVII в. // *Вопросы истории*. 2003. – №11. – С.127–138.

⁶⁸ Присяга Стародубського полку 1718 р. – С.95, 188.

⁶⁹ *Лазаревский А.М.* Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII вв. // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. – Кн. XI. – К., 1896. – С.84.

до організації посольств, караульної служби тощо)⁷⁰. Так само й військові музики Війська Запорозького – довбиші (литавристи), трубачі («трембачі», «трєнбачі»), сурмачі, валторністи, гобоїсти та «пищалки» («пищолки») – граючи на відповідних музичних інструментах (литаврах, сурмах, трубах, валторнах, гобоях тощо), були широко затребуваними як в організації різноманітних урочистостей мирного життя, так і активно використовувалися під час воєнних походів. Скажімо, довбиші, обслуговуючи литаври (казаноподібний металевий корпус із натягнутою на ньому шкірою), скликали козаків на військові ради, сигналізували про наближення ворога, передавали накази військовим підрозділам безпосередньо у ході бою. Аналогічно трембачі, сурмачі, пищалки своєю грою на трубах і сурмах мобілізували козаків, створювали піднесений настрій під час виборів гетьмана, полкової й сотенної старшини, проведенні військових рад тощо, а в бою передавали накази командирів, забезпечуючи тим самим злагодженість дій полків і сотень.

Як і військова артилерія, важливу роль відігравали військові музики у процесі легітимізації політичних рішень. Так, наприклад, напередодні гетьманських виборів 1727 р. офіційний уповноважений імператора Петра II таємний радник Ф.Наумов розпорядився розіслати «с объявительным указом» у Глухів і полкові центри Гетьманщини офіцерів «с трубачем и с литаврами». На початку ж самих виборів перед каретою, в якій секретар Непєїн «с великим почтением» віз на місце проведення ради імператорський указ про відновлення в Україні гетьманства, «перед тою каретою была музыка от малороссийских полков: трубы и литавры. А трубачи и литаврщики ехали на лошадях в убранстве»⁷¹. По завершенні виборчих процедур, коли новообраний реґіментар у супроводі офіційних представників Петра II і козацьких старшин слідував на врочистий обід, що мав відбутися в будинку гетьмана Д.Апостола, процесію супроводжувало віддавання військової честі козацькими полками, при цьому військові музиканти «играла на трубах и на литаврах били»⁷².

Подібну картину вельми широкого застосування праці військових музик спостерігаємо й на полковому рівні. Так, скажімо, офіційний уповноважений Правління гетьманського уряду генеральний хорунжий М.Ханенко, описуючи процедуру перевиборів стародубського полковника, занотував, що коли він «приказ отдал собрать полк и отведши от моей квартиры [...] устроить в монастыри», то вранці 17 січня 1742 р. полкова старшина й товариство прибули до монастиря зі «знаменами полковими и музикою и перначем». Приїзд на раду вповноваженого представника гетьманського уряду зустріли «музикою і приклоненієм знамен, честь отдана»⁷³. Після ж обрання на полковництво,

⁷⁰ Łopatecki K. Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki // Nad społeczeństwem staropolskim. – Т.ІІ: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku / Red. D.Wereda. – Siedlce, 2009. – S.231–246; *Idem*. Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku). – Białystok, 2013. – S.498.

⁷¹ Окиншевич Л. Генеральна рада на Україні-Гетьманщині. – Додаток №12. – С.175.

⁷² Там само. – С.177.

⁷³ Дневник генерального хоружего Николая Ханенка... – С.143; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893. – С.17–18.

вручення «болшого полкового знамя», пернача й полкового значка, присутня на раді старшина вітала обраного, а коли «по здешньому обычаю» введеного на посаду старшину «покрили шапками», то «музика полковая играла»⁷⁴. Під час церемоніального виходу полку з монастиря, коли старшина й товариство йшли зі «знаками полковими», а полковник «имел в руках пернач», процесія рухалася «при играню музики полковой»⁷⁵.

Тож немає нічого дивного в тому, що гетьман Д.Апостол у супровідній записці до «Табеля перечневого, коликое число денежного окладу [...] на служителей годовой плати [...]» від 9 червня 1732 р. окремо зауважив особливу важливість акумулювання коштів на платню полковим музикам (поряд із городничими та сторожами), «без которых служителей було бы невозможно»⁷⁶.

Кількість військових музик у полках була різною. Так, у Чернігівському у 1722 р. було по 3 трубачів і довбишів, 2 сурмачів; у Гадяцькому – 5 трубачів, по 2 довбишів і «пицалок»; у Лубенському – 5 трубачів, 1 довбиш, 2 сурмачів; у Прилуцькому – 6 музикантів; у Стародубському й Переяславському – по 7; у Ніжинському – 8; у Полтавському полку вказано лише 1 довбиша та 4 «трембачів».

В.Дядиченко стверджував, що лише в Миргородському полку, згідно з матеріалами «Ведения...» 1722–1723 рр., відомості про військових музик були відсутні⁷⁷. Проте, як видається, тут маємо справу з некоректним відображенням укладачами перепису картини соціальної мозаїки цього адміністративно-територіального утворення, тож не варто думати, що Миргородський полк був винятком із загального правила. Тим більше у списках полкового товариства й поспільства, приведених у 1718 р. до присяги новому спадкоємцеві трону царевичеві Петрові Петровичу, зустрічаємо згадку про цілий курінь «музикантов войсковых», до складу якого входили «Савка Тренбач полный атаман», 1 довбиш, 2 «пицалок» та ще 3 музикантів, не означених за професійною належністю – загалом 7 осіб⁷⁸. Так само й у компуті Миргородського полку 1723 р. бачимо 7 музик, щоправда на той час їх очолював уже Андрій Павленко, а «пицалок» із документа від 1718 р. – Івана Тимченка й Данила Пилипенка – тепер записано як сурмачів⁷⁹. До слова, саме ці лексичні колізії з миргородських переписів 1718, 1723 рр. дозволяють висловити здогад, що термінами «пицалка» та «сурмач» означували одну й ту саму спеціалізацію військових музикантів. А ось у матеріалах ревізії Лубенського полку 1766 р., крім 2 трубачів, містяться відомості й про нові номенклатури: 2 валторністів

⁷⁴ Там же.

⁷⁵ Там же. Польський дослідник К.Лопатецький, вивчаючи організацію посполитого рушення, зауважив, що одним із проявів компетенції військових музик у Речі Посполитій було залучення їх навіть до правозастосування вироків судів посполитого рушення, покладаючи на них тим самим частково функції ката (див.: *Lopatecki K. Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu...* – S.498). У реаліях Гетьманщини подібні практики виявити не вдалося.

⁷⁶ Архив СПбИИ РАН. – Колл.150. – Ед.хр.ІІ/21. – Л.7.

⁷⁷ Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.464–465.

⁷⁸ Присяга Миргородського полку 1718 р. – С.38.

⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №54479. – Арк.7.

і стільки ж гобоїстів⁸⁰. Іноді до складу куреня «музик войскових» (наприклад, у Стародубському та Миргородському полках 1718 р.) зараховували й довбишів⁸¹. Ще від річпосполитських часів було заведено, що трембачів використовували в кавалерії, а сурмачів і довбишів – у піхоті⁸².

У компутах деяких полків Гетьманщини вказано осіб, які стояли на чолі полкових музикантів. Зокрема в Миргородському полку це був уже згаданий вище «Савка Тренбач полный атаман», у Чернігівському читаємо про «атамана трубецкого», у Переяславському – «старшого музиканта», у Київському – «першого музиканта полкового»⁸³. Із фінансової документації того ж таки Київського полку можна навіть з'ясувати матеріальну вигоду від становища очільника полкових музик. Так, якщо рядові музиканти Михайло Чаплинський, Петро та Яків Соболевські й полковий довбиш Роман Яковлів за свою службу отримували по 15 руб. річної платні, то «перший музикант полковий» Онуфрій Ласкевич – 20 руб.⁸⁴ Цілком очевидно, що, зважаючи на специфічність служби, аналогічні посади існували в усіх полках, утім це далеко не завжди відображалось у відповідних документах. Варто зауважити, що у шляхетському ополченні Корони Польської функції командира над музиками зазвичай виконував старший трембач⁸⁵. Опосередковані матеріали дозволяють висловити здогад, що річпосполитські традиції збереглися й в українських козацьких реаліях.

У матеріалах перепису Лубенського полку 1766 р. надібуємо згадку про козака з характерним прізвищем Трембач, котрий перебував на той час уже серед абшитованих значкових товаришів. А ще деякі військові музиканти розвивали доволі прибуткові власні справи. Скажімо, лубенські валторністи Іван Андріїв та Іван Макаренко тримали в полковому місті «промисл шинковий», а гобоїст Данило Крушталъ – «промисл крамарський»⁸⁶.

Вказуючи на доволі широкий перелік номенклатури військових слуг, слід водночас зауважити, що далеко не завжди він був саме таким у конкретному полку. Так само різною була й кількість представників однієї соціо-професійної групи в різних полках. Наприклад, згідно з даними «Ведения» 1722–1723 рр., у Гадяцькому, Миргородському і Прилуцькому полках було по 4 гармашів, у Лубенському – лише 2, у Стародубському – 5, у Чернігівському – аж 9. За переписами 1721 і 1732 рр. в Полтавському полку зафіксовано присутність 1 довбиша, 3, а згодом 4 «арматних пушкарів» та 6 гармашів⁸⁷.

⁸⁰ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины... – С.84.

⁸¹ Присяга Стародубського полку 1718 р. – С.95; Присяга Миргородського полку 1718 р. – С.38.

⁸² *Lopatecki K.* Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu... – S.498.

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.20. – Арк.12; Присяга Миргородського полку 1718 р. – С.38; Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою... – С.463–464.

⁸⁴ ЦДІАК України. – Ф.63. – Спр.20. – Арк.12.

⁸⁵ *Lopatecki K.* Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu... – S.498.

⁸⁶ Лазаревский А. Исторические очерки полтавской Лубенщины... – С.84.

⁸⁷ ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54481. – Арк.1–210; Спр.54335. – Арк.1–568.

Насамкінець варто відзначити, що як і будь-який інший соціальний феномен спільнота військових служителів Війська Запорозького перебувала в постійному розвитку, змінюючи свої кількісні та якісні показники, модернізуючи соціальні статуси і пристосовуючись до нових реалій. Але попри те, що соціальна структура Гетьманщини впродовж усієї її історії й перебувала у стані певної дифузії (спричиненої значною мірою втручанням імперської влади в іманентне соціальне життя автономії), у ній чітко простежується побутування певних стійких правил і традицій. У числі останніх виразно виділяється тенденція до збереження виокремлення із козацького загалу (так званих сотенних козаків) окремих соціальних і соціо професійних груп, представники яких за виконання специфічних службових обов'язків винагороджувалися певними соціальними й економічними привілеями, об'єднувалися в окремі автономні локальні групи.

Доволі чисельною та різною за своїми номенклатурними показниками була конгломерація служительських груп, котрі розрізнялися як за підпорядкуванням (одні несли службу цілому Війську Запорозькому, інші – його окремим старшинам, ще хтось служив міським органам управління), так і за характером службових обов'язків (задіяність у військовій справі, опікування фінансовою сферою або служба в канцелярії). Крім того, різнилися і пакети соціальних привілеїв представників різних груп, а також джерела виплати грошових винагород. Зважаючи на всі ці маркери під означення категорії саме військових служителів Гетьманщини підпадають артилерійські служителі та військові музики. За своїм значенням і статусними показниками вони вивисувалися над рештою служителів. Утім ближче до середини XVIII ст., із поступовим інтегруванням козацької автономії у загальноімперський організм, в якому прискореними темпами відбувалася бюрократизація державного життя, у Гетьманщині також спостерігалася виразна тенденція до посилення позицій служителів канцелярій (або «чиновних людей») і, натомість, зменшення значення військових служителів.

Привертає увагу й той факт, що попри понад столітню історію розвитку в межах козацької держави так і не було вироблено уніфікованої моделі соціальної стратифікації, тут продовжували існувати відмінності у суспільному облаштуванні полкових утворень, які все ще не справляли враження гомогенної соціальної субстанції. Причому остання обставина аж ніяк не свідчила про державну недорозвиненість Гетьманщини, а радше вказувала на генетичну спорідненість із Річчю Посполитою, для котрої таке розмаїття було явищем звичним, і від якої козацька державність успадкувала чимало проявів соціальної, військової, політичної організації, звісно ж, прилаштувавши їх до нових потреб.

Важливо наголосити, що намагання сучасного дослідника чітко впорядкувати соціальну структуру ранньомодерного соціуму, ґрунтуючись на законах формальної логіки, далеко не завжди має перспективу увінчатись успіхом. Адже для того часу багато важили прецеденти, традиції, а отже залишалось чимало простору для певного змішування різних ціннісних соціальних характеристик в одному соціальному явищі, що не дає підстав для чіткого диференціювання.

REFERENCES

1. Brekhunenko, V., Mytsyk, Yu., Shcherbak, V. (Comps.). (2016). *Dokumenty ukrainskoho kozatstva XVI – pershoi polovyny XVII st.: universaly, lystuvannia, uhody, prysiahy*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva imeni M.S.Hrushevskoho. [in Ukrainian].
2. Diadychenko, V.A. (1959). *Narysy suspilno-politychnoho ustroiu Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVII – pochatku XVIII st.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Horobets, V. (2000). Kozatskyi Hetmanat u sotsiopolitychnii strukturi Rechi Pospolytoi: proekt ustroievoi modeli hetmana Pavla Teteri z roku 1664. *Moloda natsiia: Almanakh*. 40–61. [in Ukrainian].
4. Horobets, V. (2001). *Elita kozatskoi Ukrainy v poshukakh politychnoi lehitymatsii: stunky z Moskvoiu ta Varshavoiu, 1654–1665*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
5. Horobets, V. (2008). Mali sotsialni ta sotsioprofesiini hrupy Hetmanatu: «kurinchyky», «striltsy», «proteksiianty», «dvoriany». *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 8, 184–201. [in Ukrainian].
6. Horobets, V. (2009). *Vlada ta sotsium Hetmanatu: Doslidzhennia z politychnoi i sotsialnoi istorii rannomodernoї Ukrainy*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Horobets, V. (2018). Heneralna starshyna Viiska Zaporozkoho. In: Smolii, V.A. (Ed.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.1, pp.101–122). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
8. Horobets, V. (2018). Mali sotsialni hrupy kozatskoho stanu. In: Smolii, V.A. (Ed.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.2, pp.81–104). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Horobets, V. (2018). Polkovnyky Viiska Zaporozkoho: pravo vilnoi elektsii v svitli kozatskykh tradytsii, rozporiadchykh prypysiv i politychnykh realii. In: Smolii, V.A. (Ed.) *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnogo derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.1, pp.123–160). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
10. Horobets, V. (2019). Viiskovi sluhyy u Viisku Zaporozkomu: palubnychi, koniukhy, konovaly, furmany, stadnyky, tsyrulnyky ta inshi. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 14/15, 21–45. [in Ukrainian].
11. Horobets, V.M. (2008). Struktura vriaduvannia ta sotsialne dystsyplynivannia v pivdennykh polkakh Hetmanatu (za materialamy revizii Poltavskoho polku 1719, 1721 i 1732 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 49–67. [in Ukrainian].
12. Kaliada, V.V. (2007). Artykuly pushkarske 1557–1567 hh. yak krynytsy vaiskovaha zakanadaystva Vialykaha Kniastva Lytoyskaha. In: Marozav, S.V. (Ed.) *Lev Sapeha (1557–1633 hh.) i yaho chas*. Hrodno. [in Belorussian].
13. Krykun, M. (2006). *Mizh viinoiu i radoiu: Kozatstvo Pravoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII – na pochatku XVIII stolittia: Statti i materialy*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
14. Kryvosheia, I.I. (2009). Znachkove tovarystvo Nizhynskoho polku na pochatku 40-kyh rr. XVIII st.: dva novykh spysky tovarystva. *Zbirnyk prats molodykh uchenykh ta aspirantiv*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva imeni M.S.Hrushevskoho, 19, 271–283. [in Ukrainian].
15. Kryvosheia, I.I. (2010). Viiskove tovarystvo Hetmanshchyny u XVIII st. *Siverianskyi litopys*, 2/3, 124–136. [in Ukrainian].
16. Kryvosheia, I.I. (2011). Neuriadova starshyna Poltavskoho polku v druhii polovyni XVII – pershii tretyni XVIII st. *Gileia: Naukovyi visnyk*, 52, 216–235. [in Ukrainian].
17. Kryvosheia, I.I. (2011). Prysiahy rosiiskym tsariam XVII–XVIII st. yak dzherelo istorii neuriadovoi starshyny Hetmanshchyny. *Siverianskyi litopys*, 4, 17–26. [in Ukrainian].

18. Kryvosheia, I.I. (2012). Neuriadova starshyna Myrhorodskoho polku XVII – pershoi tretyni XVIII st. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P.Drahomanova: Seriia 6: Istorychni nauky*, 9, 86–100. [in Ukrainian].
19. Kryvosheia, I.I. (2018). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny. In: Smolii, V.A. (Ed.). *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (Vol.2, pp.42–80). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
20. Łopatecki, K. (2009). Muzycy wojskowi w Rzeczypospolitej – zarys problematyki. *Nad społeczeństwem staropolskim, t.II: Polityka i ekonomia – społeczeństwo i wojsko – religia i kultura w XVI–XVIII wieku.* In: Wereda, D. (Ed.). Siedlce. 231–246. [in Polish].
21. Łopatecki, K. (2012). „*Disciplina militaris*» w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. Białystok. [in Polish].
22. Łopatecki, K. (2013). *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku).* Białystok. [in Polish].
23. Penskoj, V.V. (2003). Popytka voennykh reform v Rossii nachala XVII veka. *Voprosy istorii*, 11, 127–138. [in Russian].
24. Prishlyak, V.V. (2013). Ukrainское getmanstvo v gody pravleniya Daniila Apostola: obzor arkhivnykh kollektisy dokumentov i materialov Sankt-Peterburga. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana / Peterburgskie slavyanskije i balkanskije issledovaniya*, 2, 137–154. [in Russian].
25. Pryshliak, V. (2018). Instytut hetmana ta vyshcha kozatska starshyna v umovakh politychnykh transformatsii pershoi polovyny XVIII st. In: Smolii, V.A. (Ed.). *Ukrainskyi Hetmanat: narysy istorii natsionalnoho derzhavotvorennia XVII–XVIII st.* (vol.1, pp.161–235). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
26. Rynsevych, V. (Comps.). (2008). *Universalny Pavla Polubotka (1722–1723).* Kyiv. [in Ukrainian].
27. Sikora, R. (2008). Zapomniana armia. *W kregu Hadziacza A.D. 1658. Od Historii do Literatury.* Kraków. 150–162. [in Polish].
28. Sokyрко, O. (2006). Zholdatski formuvannia v Hetmanshchyni 1669–1765 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 64–77. [in Ukrainian].
29. Sokyрко, O. (2008). «Panove zhovniry»: Formuvannia i evoliutsiia zhovnirskykh hromad u XVIII st. *Sotsium: Almanakh sotsialnoi istorii*, 8, 198–212. [in Ukrainian].
30. Sokyрко, O. (2011). Naimyty v kozatskomu viisku druhoi polovyny XVII – sere diny XVIII st. (do postanovky problemy). *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva: Naukovi rozvidky, materialy ta publikatsii, retsenzii*, 14, 120–128. [in Ukrainian].
31. Sokyрко, O. (2012). Artyleriiia kozatskoi derzhavy: stvorennia, rozvytok, vnutrishnia orhanizatsiia (1648–1781 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 4, 28–39. [in Ukrainian].
32. Storozhenko, I.S. (1996). *Bohdan Khmelnytskyi i voienne mystetstvo u Vyzvolnii viini ukrainskoho narodu sere diny XVII st.* (Vol.1). Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetrovskoho derzhavnogo universytetu. [in Ukrainian].
33. Sytyi, I., Horobets, S. (Comps.). (2017). *Prysiaha Starodubskoho polku 1718 roku.* Chernihiv. [in Ukrainian].
34. Vyrskyi, D. (2010). Bytva pid Biloiu Tserkvoiu 1626 r. ta «Reliatsiia pravdyva...» Yana Dobrotseskoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 150–165. [in Ukrainian].
35. Vyrskyi, D., Moskalenko, R. (Comps.). (2012). *Prysiaha Myrhorodskoho polku 1718 roku.* Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

VIKTOR HOROBETS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Sector of Social History,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), victor_gor@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3755-4181>

MILITARY SERVANTS IN HETMANSHCHYNA: GROUPS, STATUS, SOCIOPROFESSIONAL ORGANIZATION

Abstract. *The article deals with the social structure of the Ukrainian Cossack state (Zaporozhian Host), in particular its community as a group of military servants. The purpose of the research is the structural separation of the group of ministers from the general social mosaic of Hetmanshchyna, the differentiation of its separate categories, depending on the social origin of the ministers, their submission, the set of social preferences for the service, as well as sources of payment for the service. Methodological basis of the research is the principle of historicism in the unity of all its components, systemic and scientific. The research is aimed at attracting historical, comparative, historical-typological, historical-systematical methods. Widespread use of methods of microhistorical analysis. The scientific novelty lies in the fact that it is the first in Ukrainian historiography for a comprehensive social study of the Hetmanshchyna Corporation, which attempts to stratify this mosaic community, establish quantitative indicators, as well as reveal qualitative status features of certain groups that belonged to it. Conclusions.* According to the results of the study, it was found that the Hetmanshchyna's ministry was composed of various categories that can be divided into servants of the military, town hall, carpenters, fiscal and stationery ministers, as well as those who carried the service not in favour of the entire Zaporozhian Host, but its individual representatives. It was established that according to their functional duties, social status indicators and place on the hierarchical ladder of the Cossack state, as well as sources of material support, artillery servicemen – gunners (pushkari) and cannons (harmashi), and military musicians – fall into the category of the military ministers of the Hetmanshchyna. Attention is drawn to the regional features of the status characteristics of the representatives of this social group, as well as the differences in their quantitative indicators in different regiments. The problem of social advance from joining the group of military servicemen was investigated, as well as the issue of material remuneration for the service in various categories was touched upon.

Keywords: *Hetmanshchyna, Zaporozhian Host, military servants, social structure, local social groups, gunners (pushkari), cannons (harmashi), military musicians.*